

Toplumsal yaşam ve bireysel özgürlükler

Abdullah Adıgüzel

Doç. Dr., Harran Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Hürriyet budur ki, kanun-u adalet ve te'dibden başka, hiç kimse kimseye tahakküm etmesin. Herkesin hukuku mahfuz kalsın, herkes hareket-ı meşruasında şahane serbest olsun.

Bediüzzaman Said Nursi

Özet

Tarihi süreç içerisinde insanların özgürlük kavramına bakışları ve özgürlüğü tanımlama biçimleri ile özgürlüklerini savunma ve tartışma biçimleri farklı olmuştur. Genel olarak kimileri özgürlük kavramını hareket serbestisi olarak algılamak, kimileri de toplumsal sorumluluk, kimileri de inançta samimiyet olarak değerlendirmişlerdir. Said Nursi bu tartışmalar içinde özgün bir yere sahiptir. Bu çalışma, başta Bediüzzaman Said Nursi olmak üzere özgürlüklerle ilgilenen diğer bilim insanlarının görüşlerini ele almakta ve toplanan veriler ışığında konu ile ilgili sonuçlara ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Özgürlükler, toplum hayatı, toplumsal özgürlük, bireysel özgürlük, dıssal özgürlük, içsel özgürlük

Giriş

İnsanlık tarihinin hemen her safhasında ve dünyanın her tarafında tüm insanlar tarihi süreç içerisinde özgürlük kavramıyla çok ciddi bir şekilde ilgilenmişlerdir. Çünkü özgür olma isteği insanlık için hayati bir öneme sahip olup, her asırda varlığını göstererek gündem oluşturmayı başarmıştır.

*Bediüzzaman
Said-i Nursi,
toplumsal
özgürlüğü
"adalet, meşveret
ve kanunda
cem-i kuvvet
olmalı" ifadesiyle
toplumsal
yaşamda
insanların
bireysel hak ve
özgürlüklerinin
korunmasının
önemine
değinmektedir.*

Bu nedenledir ki insanoğlu, özgürlükleri uğruna büyük mücadeleler vermiş ve önemli fedakârlıklarda bulunmuştur. Binlerce bilim insanı ve düşünür, insan özgürlükleri konusunu ele almış, tartışmış ve bu konuda sayısız eser yazmışlardır. Böylece, toplumsal açıdan toplumsal özgürlükler ve bireysel açıdan bireysel özgürlükler tüm insanların günlük hayatını ilgilendirdiğinden, konuya yaklaşım tarzı herkesi yakından ilgilendirmektedir. İnsanlığın özellikle İslam âleminin özgürlüklere en çok ihtiyaç duyduğu bir dönemde Bediüzzaman Said-i Nursi, toplumsal özgürlüğü "adalet, meşveret ve kanunda cem-i kuvvet olmalı" ifadesiyle toplumsal yaşamda insanların bireysel hak ve özgürlüklerinin korunmasının önemine değinmektedir. İnsanlığın gelişimindeki tarihi sürece baktığımızda, ihtilallerden tutun iktidarlardaki siyasi partilerin değişimine kadar tüm toplumsal hareketler insanların bireysel özgürlüklerinin ihlaline neden olmuşlardır. Nitekim tarihi süreç içinde olduğu gibi günümüzde de bireysel hak ve özgürlüklerin, insan ve toplum hayatında ne kadar yoğun ve büyük bir yer işgal eder hale geldiğini görmek için son zamanlarda yaşanan gelişmelere yüzeysel bir bakış yeterli olmaktadır. Gün geçmiyor ki, gerek yazılı basında, gerek görsel ve işitsel medyada, gerekse internet ortamında ve sosyal paylaşım sitelerinde kişilerin bireysel özgürlüklerine ve kişisel yaşamlarının en mahrem ya da gizli alanlarına yönelik müdahaleler olmasın. Üstelik bu durum, sadece medyadaki haber, açıklama ve yorumlardan da ibaret olmayıp; devletin istihbarat birimlerinden adli makamlarına kadar uzanan geniş bir alanda hüküm süren veya ağırlığını hissettiren bir gerçeklik halini almış durumdadır. Bu da toplumsal özgürlüklerin ve toplumu oluşturan bireylerin bireysel hak ve özgürlüklerinin yeniden tanımlanması ve sınırlarının yeniden belirlenmesini zaruret haline getirmiştir. Toplumsal yaşama özelliğine sahip olan insanların aynı zamanda bireysel hak ve özgürlüklere de sahip olma ihtiyacında olduğu bilinen bir gerçektir. Bu da toplumsal özgürlükler ile bireysel özgürlüklerin birbirini tamamlayan özellikte olduğunu ve bir ahenk içerisinde yaşatılması gerektiğini göstermektedir. Bu amaçla hazırlanan bu çalışma, başta Bediüzzaman Said Nursi olmak üzere özgürlüklerle ilgilenen diğer bilim insanlarının görüşlerinin derlenmesi ile oluşturulmuştur.

Özgürlük Kavramına Bakış

Toplumsal bir varlık olan insan, özgür yaşamak ve kişisel tercihlerinde bağımsız olmak ister. Ancak özgürlüğün sınırlarını bireyin kendisi belirleyemez. Çünkü başkalarının özgürlüğünün başladığı yerde onun özgürlüğünün bittiği varsayılr. Genel olarak bireysel özgürlüklerin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesinde toplumsal kabuller, ahlaki ve dini prensipler önemli rol oynar. Böylece genel anlamda özgürlük, diğer insanların aynı derecedeki özgürlüklerine saygılı olmak şartıyla, hayatımızın her alanına ilişkin tercih yapabilme hakkı olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, toplumsal ve bireysel tüm özgürlüklerin bir listesini yapmak mümkün olmazsa da belirli bir bilgi birikimine dayalı olan vicdan, düşünce, ifade ve benzeri özgürlüklerinin tanım ve sınırlarının belirlenmesi toplumsal bir gerekliliktir. Bu da insanların, farklı ve çeşitli düşüncelere ve bu düşüncelerin ifade edilme biçimlerine karşı hoşgörülü olmayı gerektirmektedir. Mill (2000),

özgürlük kavramına getirilen çeşitli tanımları yorumlarken, “Özgürlük adını hak eden tek özgürlük biçimi, diğer insanları kendi doğrularından yoksun bırakmadan ya da onları gerçekleştirme çalışmalarını engellemeden, kendi doğrularımızı kendi bildiğimiz yoldan gerçekleştirmektir.” ifadesini kullanmaktadır. Bediüzzaman da “Zira rabıta-i iman ile Sultan-ı kâinat’a hizmetkâr olan adam, tezellüle tenezzül etmeye ve başkasının tahakküm ve istibdadı altına girmeye, izzet ve şehamet-i imaniyesi bırakmadığı gibi; başkasının hürriyet ve hukukuna tecavüzü dahi şefkat-i imaniyesi bırakmaz. Evet, bir padişahın doğru bir hizmetkârı, bir çobanın tahakkümüne tezellül etmez. Bir biçareye tahakküme dahi, tenezzül etmez. Demek iman ne kadar mükemmel olursa, o derecede hürriyet parlar” ifadeleriyle hürriyet kavramının toplumsal kabul ve inanç sistemi içerisindeki tanımını ve sınırlarını en iyi şekilde ortaya koymuştur.

J. J. Roussesau özgürlük kavramını, bir bireyin diğer insanların müdahalesi olmadan kendi hareket biçimini seçebilme imkânına sahip olması ya da bir bireyin, eylemleri diğer bireylerin özgürlüklerine müdahale etmediği sürece, insanların kendi hayatlarını nasıl yaşayacaklarına karar verebilmesi olarak tanımlarken, aslında Roussesau’nun özgürlük kavramını genel iradeye ya da kamu yararına itaat etme anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Erdoğan ise özgürlük kavramını, bireyin eylem imkanlarının, kişinin olmak istediği gibi olmasının ve yapmak istediği gibi yapmasının engellenmemesi olarak ifade eder (Erdoğan, 1996).

Bilindiği gibi demokrasilerde bireylerin özgürlüğü sınırsız değildir, bir başkasının özgürlüğünün başladığı yerde birey özgürlüğünün sınırları belirlenir. Nursi (1996), özgürlük kavramına daha geniş bir açıdan bakmış ve “Hürriyet-i umumi, efradın zerrat-ı hürriyetinin muhassalıdır. Hürriyetin şe’ni odur ki, ne nefsin, ne gayriya zararı dokunmasın” şeklinde tanımlamıştır. Nursi’nin tanımında diğer yazarların tanımlarından farklı olarak bireyin başkasına zarar vermenin özgürlük olmadığını belirtmesinin yanı sıra kendi nefsinde zarar vermenin de özgürlük olmadığını vurgulayarak insanı merkeze alan bir özgürlük anlayışını benimsemiştir. Nursi’nin bu tanımlama biçimi aynı zamanda özgürlük kavramının sınırlarının belirlenmesinde önemli bir katkı sağlamaktadır. Şöyle ki ateşin hürriyeti sobada durmaktır. Ona hudutsuz hürriyet vermekle sayısız hürriyetlerin gaspına sebebiyet verilmiş olur. Ona ne kadar odun atsanız, yakmam demez. Kurt sürüye hürriyet sahibi olarak sokuldu mu, bir kuzu ile yetinmez. Demek ki kuzuların hürriyeti için kurdun hürriyetine sınır konmalıdır.

Birey özgürlüklerini korumak, devletin önde gelen görevlerinden biridir. Bugün, özgürlüğün sahip olduğu ahlâkî değer modern dünyanın başlıca özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu düşünceden hareketle Nursi, “Hürriyet budur ki; kanun-u adalet ve te’dbiden başka hiç kimse kimseye tahakküm etmesin. Herkesin hukuku mahfuz kalsın, herkes harekât-ı meşrûasında şahane serbest olsun” (Münazarat, 1998) der. Özgürlük kavramının her yönüyle görülebildiği ve eksiksiz tanımlandığı bu iki ifade, özgürlüğün iki önemli özelliğini vurgulamaktadır. Bunlardan biri günümüz özgürlük anlayışında “hayat benim hayatım kime ne?” söyleminin yanlış olduğunun ispatlanmasıdır. Diğeri ise bireyin özgürlüklerini kısıtla-

Nursi, “Hürriyet budur ki; kanun-u adalet ve te’dbiden başka hiç kimse kimseye tahakküm etmesin. Herkesin hukuku mahfuz kalsın, herkes harekât-ı meşrûasında şahane serbest olsun”

*Toplumu
oluşturan
bireylerin de
varlıklarını devam
ettirebilmeleri için
beden itibariyle
beslenmeleri ne
kadar önemli
ise duygular
itibariyle de
özgürlük o kadar
önemlidir.*

yan zaruri nedenlerin neler olduğunun belirtilmiş olmasıdır. Bu bağlamda hürriyetin, bireyin toplumsal adaletin devamını sağlayan hukuki zorunluluklar ve eğitim uygulamalarının gerektirdiği öğretim yöntem ve teknikleri dışında hiç kimsenin kimseye tahakküm etmeyeceği ve bireyin kendine ve başkasına zarar vermemek şartıyla mutlak serbest olması olarak tanımlandığı görülmektedir.

Toplumsal Özgürlük Nedir, Ne Değildir?

Bireysel hak ve özgürlükleri ve mahremiyetleri felsefi yaklaşımlarla incelemek ve tartışmak, hiç kuşkusuz genel olarak insan haklarını toplumsal açıdan tartışmaktan bağımsız olamaz. İnsan haklarına ilişkin tartışmaların genellikle insanın ahlâki doğası çerçevesinde şekillendiği bilinmektedir. Bu bağlamda, insanın sırf insan olmasından dolayı bu haklara sahip olması gerektiğini ahlâki bir ön koşul olarak kabul etmek gerekir. İnsan hakları varlığının, insan onuruna yaraşır bir yaşam sürdürmek ve insana özgü değerli bir hayat yaşamak için gerekli olduğu savunulmaktadır. Böylece, toplumlar kendisini oluşturan bireylerin özgürlüğünü ne kadar garanti altına alırsa kendi özgürlüğünü de o kadar sağlam temellere dayandırmış olur. Çünkü toplumların varlıklarını sağlıklı olarak sürdürebilmeleri için toplumu oluşturan bireylerin özgürlüklerini korumaları gerekmektedir. Toplumu oluşturan bireylerin de varlıklarını devam ettirebilmeleri için beden itibariyle beslenmeleri ne kadar önemli ise duygular itibariyle de özgürlük o kadar önemlidir. Nursi'nin "Ben ekmeksiz yaşarım, hürriyetsiz yaşayamam" sözü bu gerçeği çok veciz bir şekilde ifade etmektedir. John Locke'a göre ise, doğa durumunda özgür, eşit ve bağımsız olan bireyler, kendi rızalarıyla yaptıkları toplumsal sözleşme ile siyasal ya da sivil toplumu oluşturmaktadırlar. Böylece Lock, toplumsal yaşamın oluşmasını, bireysel özgürlüklere sınırlar konmasının başlangıcı olarak görmektedir. Hegel de sivil toplumların sözleşmeyle gelişmediğini ve özgürlüklerin teminatı olmadığını belirterek modern toplumların; sivil toplum, pazar ekonomisi, sosyal sınıflar, ekonomik şirketler, bireyler ve devlete bağımlı olmayan her türlü kurum ve kuruluşlardan oluştuğunu belirterek, toplumsal bileşenlerin bireysel özgürlüklere etkisini vurgulamaktadır.

J. J. Rousseau özgür bir toplum, kamu yararını, kamu sağlığını ve güvenliğini ciddi şekilde tehdit eden iyi belgelenmiş makro düzeydeki bir tehlikeyle yüz yüze geldiğinde mahremiyeti sınırlandırmalıdır. Ancak, sadece farazi bir tehlikeye atfen bu şekildeki sınırlandırmalar yapılmamalıdır. Rousseau bu ifadesiyle toplumun selameti ve istikrarı uğruna bireysel özgürlüklerin kısıtlanabileceğini belirtmektedir. Hegel ve Rousseau'dan farklı olarak, Karl Marx, sivil toplumu devletten ayırmaktadır. O'na göre, insanın doğayla ilk etkileşimini oluşturan ekonomik hayat, insan hayatının tüm aktivitelerinin ve sosyal hayatının temel paradigmasını oluşturur. Din, aile, devlet, kanun, ahlak, bilim, özgürlüklerin yaşanması ve benzeri insani etkinliklerin tümü üretim biçimine göre şekillenmektedir. Bütün bunlara atfen Nursi, meşrutiyet-i meşrua ve şeriat dairesindeki hürriyeti, Asya'nın ve âlem-i İslam'ın istikbalde terakkisinin birinci kapısı olarak görmektedir. Çünkü bir toplumda hürriyet ve ya hürriyetin oluşmasını sağlayan bileşen-

ler bir araya gelmezse, o toplumda zulüm, haksızlık ve istibdat hüküm sürer. Nursi'ye göre istibdat; tahakkümdür, keyfi muameledir, zulmün temelidir ve insanlığı mahveder. Öte yandan hürriyetin garantörü olarak görülen meşveret ise, "ayetlerin tecellisi, kalbi marifet, lisanî muhabbet, millet hâkimiyeti ve milletlerin saadetine sebeptir" kavramları ile tanımlanmaktadır (Münazarat, 1998). Toplumsal özgürlük ve toplumu oluşturan bireylerin bireysel özgürlüklerine ilişkin açıklamalara baktığımızda, Nursi, hürriyet olgusunu hem toplumsal hem de bireysel açıdan dünyevi tüm unsurların üzerinde hayati bir değer olarak görmektedir. O bireyi sadece toplumsal bir varlık olarak görmez, sosyal, psikolojik ve duygusal yönlerden bir bütün olarak değerlendirerek özgürlüğün tanımını ve sınırlarını belirlemeye çalışmıştır.

J. Locke, 'özgürlükçü devlet' adlı kuramında, doğa durumu tam bir özgürlük durumu ise devlet bireyi ve toplumu bundan daha az bir özgürlüğe mahkûm edecek hukuk düzenlemelerine gidemez, der ve konuya ilişkin görüşünü şu cümle ile açıklar. "Hiç kimse özgürlük hakkına aykırı olarak zorla köle yapmaktan başka bir şey için beni mutlak erki altına almak istemez." Locke bu ifadeyle mutlak, sınırsız egemenlik anlayışına dayalı hukuku reddeder (Locke, 1969). Machiavelli ise siyasal iktidarın gerçekliğine vurgu yaparak, özgürlüğün en temel ilkesinin siyasal iktidarın birlik ve bütünlüğü olduğunu belirtir. Bu ilkenin amacı doğrultusunda birey ve toplum araç olarak kabul edilmekte ve amaca ulaştıran her şey meşru görülmektedir. O'na göre bu tür özgürlük, meşruiyet ilkelerinden, ahlaki ve evrensel değerlerden yoksundur. Böylece siyasal iktidar, yalnızca din ve metafizikle olan bağlantısını değil, aynı zamanda insanın ahlaksal ve kültürel yaşamının tüm öteki biçimleriyle olan bağlantısını da yitirmiş olur. Çünkü özgürlüğü denetleyecek, sınırlandıracak ve baskı altına alacak hiçbir düşünsel, fiziki ve ahlaki güç olmamalıdır (Machiavelli, 1994). Bütün bu tanım ve ifadeler, özgürlük ve kapsamındaki tüm uygulamaların toplumların maddi ve manevi gelişiminde ne kadar hayati bir önem taşıdığını göstermektedir. Böylece, toplumsal hürriyetlerin tesis edilmesi, toplumu oluşturan bireylerin de hürriyetini şekillendirir. Ancak Nursi, İslami hürriyetin ölçüsünü "Nazenin hürriyet, adab-ı şeriatla müteeddibe ve mütezeyyine olmak lazımdır" yoksa "sefahet ve rezalettteki hürriyet, hürriyet değildir" diyerek hürriyet kavramına yüklenen yanlış anlamalara karşı bizleri uyarmaktadır. Manning'e (1997) göre, bireyi ve bireysel özgürlükleri vurgulayan liberalizm, halen başat siyaset felsefesi olmasına rağmen, mahremiyet ihlallerinin ahlak dışılığına ilişkin ahlâki sezgilerimizi açıklayamamaktadır. Bu çerçevede liberalizm ile komünteryанизm, mahremiyet ihlallerinin ahlâki statülerine ilişkin olarak birbirleriyle çatışan analizlere sahiptir. Bu da toplumsal ve bireysel özgürlüklerin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesinde sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

İster toplumsal ister bireysel olsun, insan hayatının olmazsa olmaz özelliklerinden birisinin özgür olma isteği olduğu çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu istek insanın varlık nedeni olarak tanımlanmış ve insanlık bu uğurda büyük mücadeleler vermiştir. Toplumsal özgürlük kavramı içinde değerlendirilmesi gereken önemli kavramlardan biri de ifade özgürlüğüdür. İfade özgürlüğü demokrasinin ön şartı olarak kabul edilmektedir. Çünkü

Nursi, İslami hürriyetin ölçüsünü "Nazenin hürriyet, adab-ı şeriatla müteeddibe ve mütezeyyine olmak lazımdır" yoksa "sefahet ve rezalettteki hürriyet, hürriyet değildir" diyerek hürriyet kavramına yüklenen yanlış anlamalara karşı bizleri uyarmaktadır.

*Evet, imanlı
fazilet, medar-ı
tahakküm
olmadığı gibi,
sebeb-i istibdat da
olamaz. Tahakküm
ve tağallüb etmek
faziletsizliktir.”*

ifade özgürlüğü toplumda kanaat oluşumunun ve kamusal tartışmaların varlığını mümkün kılmaktadır. Bu da toplumlarda demokratik süreçlerin işleme açısından vazgeçilmez olarak görülmektedir. En geniş anlamıyla ifade özgürlüğü; bir düşünce, inanç, kanaat, tutum veya duygunun barışçı yoldan açığa vurulmasının veya dış dünyada ifade edilmesinin serbest olması durumudur. İfade özgürlüğü, toplumların yönetim biçimlerine ve yaşam tarzlarının dayandığı inanışlara göre çeşitli safhalardan oluşsa da en ileri safhası, tam teslimiyetle mutlak anlamda kul olmak ve Allah'tan başkasına kulluk etmemektir. Çünkü insanın sahip olabileceği en kıymetli duygu imandır. Hakiki imanı elde eden adam Allah'tan başkasına boyun eğmez ve O'nun kulluğunda gerçek hürriyeti bulur. Bu bağlamda Nursi, “insanlar hür oldular ama yine de abduhdırlar” gerçeğine bütün insanların ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Bu gerçek, bireyi dış dünyada hürriyete kavuşturup kendi içinde nefsinin istibdadına terk eden bir hürriyet anlayışından korumaktadır. Rawls'a göre ise bireyler, iki temel ahlaki güç olarak tanımlanan “adalet” duygusuna ve “iyi” kavramına sahip olma kapasitesine ulaştıkları takdirde özgür ve eşit vatandaşlar statüsüne kavuşurlar (Schilcher, 1999). Bu bağlamda insan en değerli varlık olması itibarıyla bütün meselelerde her zaman ön planda yer almış ve toplumsal oluşumların çekirdeğini oluşturmuştur. İslam sosyal açıdan başkalarının hukukunu dikkate alırken, bireysel açıdan da insanı göz ardı etmez. Yani bireyi topluma, toplumu da bireye feda etmez.

Toplumsal barışla bireysel özgürlükleri anlamlı bir şekilde bütünleştirmeye çalışan J.J.Rousseau, insanların doğal hayatta mutlu ve özgür olduğunu, toplumsal hayatın ise kavga ve çatışmalar içerdiğini belirterek, insanların barış içinde yaşamak ve kendi mülkiyetlerini korumak için bir araya geldiğini savunur. Hegel ise sivil toplumu, bireysel ihtiyaçları karşılamayı ve bireysel hakları korumayı prensip edinen ulusal devletin siyasal ve legal çerçevesinde gelişen kurallar, kurumlar, kuruluşlar ile grup uygulamalarının ve davranışlarının karmaşık bir ağ olduğunu ve bu karmaşıklığın bireysel özgürlükleri de şekillendirdiğini belirtmektedir. Bodin özgürlük kavramını, toplumsal ve bireysel açıdan değerlendirerek, özgürlüğün sadece somut bir bedeni değil aynı zamanda kurumsallaşmış siyasal iktidarın meşruiyet bedenini de temsil ettiğini vurgulamaktadır. “Kral öldü, yaşasın kral” ifadesi özgürlüğün bir bedensel var oluşunu değil, sürekli var oluşu anlatmak için söylenmiştir. Nursi, sosyal hayatta hürriyet perdesi altında gizlenmiş istibdatlara dikkat çekmek için şu manidar açıklamayı yapmaktadır. “Evet, şu hürriyet perdesi altında müthiş bir istibdadı yaşayan şu asrın gaddar yüzüne çarpılmaya lâyık iken ve halbuki o tokada müstehak olmayan gayet mühim bir zâtın yanlış olarak yüzüne savrulan kâmilâne şu sözün,

‘Ne mümkün zulm ile, bidâd ile imhâ-yı hürriyet?/Çalış, idrâki kaldır, muktedirsen âdemiyetten!’ sözünün yerine, bu asrın yüzüne çarpmak için ben de derim: ‘Ne mümkün zulm ile, bidâd ile imhâ-yı hakikat?/Çalış, kalbi kaldır, muktedirsen âdemiyetten! Veyahut, ‘Ne mümkün zulm ile, bidâd ile imhâ-yı fazilet?/Çalış, vicdanı kaldır, muktedirsen âdemiyetten!’

Evet, imanlı fazilet, medar-ı tahakküm olmadığı gibi, sebeb-i istibdat da olamaz. Tahakküm ve tağallüb etmek faziletsizliktir.”(Nursi, 2001, s. 175)

Bu bağlamda imanlı fazilet, medarı tahakküm olmadığı gibi, sebebi istibdat da olamaz. Çünkü istibdat tahakkümdür, muamele-i keyfiyedir, kuvvete istinat ile cebirdir, rey-i vahidir, zulmün temelidir, İnsanlığın mahisidir ve su-i istimalata gayet müsait bir zemindir. Bu nedenle hürriyet isterken, herkese hürriyet düsturu esas alınmalı, hürriyet belli bir mutlu azınlığın tekelinde olmamalıdır.

Two Concepts of Liberty adlı ünlü makalesinde Oxfordlu filozof Isaiah Berlin, özgürlüğün ilk anlamını “negatif özgürlük”, ikincisini de “pozitif özgürlük” olarak nitelendirmiştir. Berlin negatif özgürlüğü, bireyin diğer bireyler tarafından engellenmeden hareket edebildiği alan olarak tanımlamaktadır. Bu şekilde, özgürlük, engellenmemiş eylemlerin yer aldığı bir alan anlamına gelmektedir. Bu görüşe katılan Hayek de özgürlüğü “zorlamanın olmaması” biçiminde tanımlamıştır. Berlin, özgürlüğün ikinci anlamı olan pozitif özgürlüğü de “insanın kendi kendisinin efendisi olması” biçiminde tanımlamaktadır. Berlin ikinci anlamın aslında özgürlük anlamına gelmediğini, “güç ya da kudret” anlamına geldiğini belirtmiştir. Çünkü özgürlüğün reddedilmesi gerçekten bir eylemin engellenmesi anlamına gelmektedir. Nursi, hürriyetin sefahet ve rezalet işleme serbestisi ve insanın başkasına zarar vermemek kaydıyla her istediğini yapması şeklinde anlaşılması gerektiğine ilişkin görüşünü şöyle ifade etmektedir. “Öyleler hürriyeti değil, belki sefahet ve rezaletlerini ilan ediyorlar ve çocuk bahanesi gibi hezeyan ediyorlar. Zira nazenin hürriyet, âdâb-ı şeriatle müteeddibe ve mütezeyyine olmak lazımdır. Yoksa sefahet ve rezaletteki hürriyet, hürriyet değildir. Belki hayvanlıktır. Şeytanın istibdadıdır, nefs-i emmareye esir olmaktır.” (Münazarat, 1998). Bu ifade ile Nursi, insan olma şuurunun mutlak anlamdaki bir hürriyet anlayışı ile kazanılabileceğine dikkat çekmektedir.

Hobbes’e göre ise bireyin ve toplumun özü; kavga, savaş, güvensizlik ve kaostan oluşmaktadır. O, insanın doğasında üç temel kavga nedeni olduğunu belirtmektedir. Bunlar; rekabet, güvensizlik ve şan-şeref tutkusudur. Birincisi insanları, kazanç için, ikincisi güvenlik için, üçüncüsü şöhret için mücadele etmeye sevk eder (Hobbes,1993).

Toplumsal Yaşam ve Özgürlük

Liberal yaklaşımın esas olarak önem verdiği; değer, özerk ve özgür birey kavramıdır. Buna göre, bireyin maddi ve manevi yönden kişiliğini geliştirme ve gerçekleştirme çabasına devlet veya diğer toplumsal unsurların katkı sağlaması ve bireye sınırlar çizilmesi, bireylerin özgürlüğünü, bağımsızlığını ve kimliğini yok etmek anlamına gelir. Zorbalıkla hükmetmek isteyen otoriteye ve azınlığı çoğunluğa tâbi kılma hakkını talep eden gruplara karşı bireyin özgürlüğünü ve mahremiyetini savunan liberal düşünür Benjamin Constant’a göre, sosyal düzeni bozmayan, kişisel düşünce ve kanıların ifade edilmesiyle başkalarına zarar vermeyen her şey, bireysel alana ait olup toplumun gücüne bağımlı kılınmaz (Lukes, 1995: 72). Bu bağlamda hürriyet insanın yaratılış gayesine uygun bir yaşam biçimini öngörmektedir. Mutlak anlamda hürriyet yaratıcıya kul olma şuuruna bağlıdır. Özgür insan, yaratıcısının kâinata koyduğu kanunlara karşı kendini sorumlu bilir ve başkalarının isteklerine ve baskılarına boyun eğmeye kendini mecbur görmez.

*Özgür insan,
yaratıcısının
kâinata koyduğu
kanunlara
karşı kendini
sorumlu bilir
ve başkalarının
isteklerine ve
baskılarına boyun
eğmeye kendini
mecbur görmez.*

Dışsal özgürlüğün en güzel tanımını Nursi'nin şu ifadelerinde bulmak mümkündür. "İttifak Hüdadadır, hevada ve heveste değildir. İnsanlar hür oldular, ama yine abduhlarıdır.

Çünkü din ile terbiye edilip anlamlandırılan bir özgürlük anlayışı, şeytanın esaretinden kurtulup, kula kul olmaktan vazgeçip Allah'a tam kul olmayı gerektirmektedir. Böylece özgürlük, toplum içinde iyiyi ve doğruyu yapma hali olarak tanımlanabilir. Özgürlükler, kötüyü ve yanlış yapma, haksızlık ve zulüm peşinde koşmak ve başkalarının hukukuna tecavüz etmek için kullanılamaz. Robert Nozick, "Anarşi, Devlet ve Utopya" adlı eserinde çok güçlü bir özgürlük savunusunda bulunur. Nozick'e göre, bir tarafta bireylerin hakları diğer tarafta ise, hiç kimsenin veya grubun bireylere yapamayacakları şeyler vardır. Bu hususta Said Nursi'nin yaklaşımları dikkat çekicidir. Özgürlüğü yaratıcıya kulluk açısından değerlendiren Nursi, "İnsana karşı hürriyet, Allah'a karşı ubudiyeti netice verir (Münazarat, 1998) derken, hürriyetin herkes tarafından benimsenmesinin ve görev bilinciyle algılanmasının önemine dikkat çekmektedir. Böylece Nursi, gerçek anlamda hürriyet anlayışı insan davranışlarına yansıtılmadığı sürece Allah'a gerçek kul olunamayacağına ve böylelikle hak ve hukukun gözetildiği bir sosyal hayatın kurulamayacağına da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Nursi, insanın özgür olması olgusunu sadece siyasal veya toplumsal alanlarda özgür ve bağımsız olma anlamında kullanmaz. Ona göre özgürlük, içsel ve dışsal olmak üzere iki boyutlu ve daha geniş bir anlam içermektedir.

İnsanın kendi duygularından, ihtiraslar ve tutkularından kurtulması ve bağımsız hale gelmesi de bir çeşit özgürlük durumudur. Bu durum içsel özgürlük olarak tanımlanmaktadır. İnsanın nefesine, arzularına, servetine, makam ve gençliğine bağımlı hale gelmesi onun özgürlük alanının giderek daralması, hatta zamanla tamamen ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Arzu ve isteklerine bağımlı hale gelen bir insan, olumlu davranışlar sergileyebilse bile gerçek anlamda özgür olamayacağını ve bu bağımlılığın kendine zarar vermektense öteye gidemeyeceğini bilmektedir. Bu açıdan Nursi, özgürlüğün mutlaka yaratılış gayesine uygun mesaj ve değerlerle anlamlandırılması zorunluluğunu şart koşmaktadır (Divan-ı Harb-i Örfi, 2001). Dışsal özgürlük ise Nursi'nin "ekmeksiz yaşarım fakat hürriyetsiz yaşayamam" ifadesinde vurguladığı özgürlüğü ifade eder. İnsanın; inancına uygun hareket etmesi, düşündüğünü ifade edebilmesi, ibadetini, istediği yerde yapması, kendini ve neslini eğitmesi, istediği şekilde kazanma ve harcama hakkına sahip olması, kendi kültürel normlarını serbestçe yaşaması, seçme ve seçilebilme hakkına sahip olması, istediği zaman ve istediği mekânda seyahat edebilmesi dışsal özgürlükler olarak tanımlanmaktadır. Genel olarak dışsal özgürlük, insanın her türlü insanı kendine bağımlı hale getiren ve köleleştiren olgudan bağımsızlaşma durumu olarak tanımlanabilir. Dışsal özgürlüğün en güzel tanımını Nursi'nin şu ifadelerinde bulmak mümkündür. "İttifak Hüdadadır, hevada ve heveste değildir. İnsanlar hür oldular, ama yine abduhlarıdır. Her şey hür oldu. Şeriatta hür, meşrutiyet de. Başkasının kusuru, insanın kusuruna senet ve özürlü olamaz. Neme lazım başkası düşünsün istibdadın yadigarıdır."(Nursi, Tarihçe-i Hayat, 2001) Mill ise insan özgürlüğünün üç öğeden oluştuğunu belirtir: Bunlardan ilki, insan bilincinin iç alanına girer. En geniş anlamda vicdan özgürlüğü, bütün dünyevi, zihinsel, bilimsel, ahlâki ve dinsel konular bakımından mutlak düşünce ve duygu özgürlüğü burada yer almaktadır. İkincisi, beğenilerde ve

uğraşılardaki özgürlüktür. Bu, başkalarına zarar vermediği sürece, kişilerin tercihlerine göre davranma özgürlüğünü ifade eder. Üçüncü öge ise, insanların başkalarına zararı olmayan herhangi bir amaç için bir araya gelme özgürlüğüdür.

Toplumsal uygulamalar açısından hürriyetin en geniş ve kapsamlı tanımını Nursi'nin şu cümlelerinde yer almaktadır. "Hürriyet budur ki, kanun-u adalet ve te'dibden başka, hiç kimse kimseye tahakküm etmesin. Herkesin hukuku mahfuz kalsın, herkes hareket-ı meşruasında şahane serbest olsun." Böylece bireyin hürriyetini sınırlayan iki temel unsurdan söz edilmektedir. Bunlardan biri toplumsal adaletteki kanunlar, haklının hakkını haksızın gaspından korumak için bazı yaptırımlar getirebilir. Suçlu, "suç işlemek benim hakkımdır, bu noktada hürriyetimi kısıtlayamazsınız" diyemez. Kanunlar herkes için geçerli ve herkesi bağlar. Bireyin hürriyetini sınırlayan ikinci unsur ise eğitimidir. Her yaştaki bireyler özellikle çocuklar iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırmakta zorlanabilirler. Onlara toplumun kabul gördüğü davranış formlarını kazandırmak, doğrulara yönlendirip, yanlışlardan uzak tutmak amacıyla birey özgürlüklerine bir takım sınırlamalar getirilebilir. Bu durum uygun eğitim ortamlarının oluşturulması açısından önemlidir. Ancak Nursi, eğitimde bireyin kendini hür hissetmesinin de çok önemli olduğunu belirtmektedir. Çünkü eğitim bireyin; kendine, başkasına ve topluma zarar verecek davranış formlarından arındırılıp, istendik davranış formları oluşturma süreci olarak tanımlanmaktadır.

İnsanı doğuştan gerçek anlamda özgür kabul eden Nursi, evrenin tek hâkimi yaratıcının emrinde olma şuuruna sahip olan herkesin, başkasına boyun eğmeye izzetinin, başkasının haklarına saldırmaya da şefkatinin izin vermeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü ona göre iman bağıyla Allah'a bağlanan bir insanın başkasına zillet göstermesi ve başkasının tahakküm ve istibdadı altına girmesi mümkün değildir. Böyle bir zillete izzet-i imaniyesi müsaade etmez (Münazarat, 1998). Bu bağlamda Nursi, özgürlüğün iki temel yararını şöyle açıklamaktadır. Özgürlüğün birinci yararı, bireyin kendini özgür olarak ifade etmesidir. İkinci yararı ise karşısındaki bireyin özgürlüğüne ve kendisini özgür olarak ifade etmesine fırsat tanınması ve onu engellememesidir. Nursi'nin ifade ettiği gibi "Bizim hürriyetimiz yarı hürriyettir; diğer yarısı ise başkalarının hürriyetini bozmamaktır." "Eğer kuvvet kanunda olmazsa istibdat tevzi olur." "Ben hür olayım, başkaları ne yaparsa yapsın" (Emirdağ Lahikası, 1994) demek istibdadın bize verdiği yanlış bir düşüncedir. Buradan hareketle özgürlüğün çok mükemmel bir duygu ve yaşam biçimi olduğunu anlıyoruz. Öyle ki özgürlük, bireyin sahip olduğu özgürlüğünün farkında olması ve onu mükemmel yaşamasının yanı sıra karşıdakine de özgür olduğu hissini ve imajını vermesidir. Ancak bazen zulüm içinde adalet tecelli eder. Yani insan bir haksızlığa, bir zulme maruz kalır, başına bir felaket gelir, hapse de mahkûm olur, zindana da atılır. Bu sebep haksız olur. Bu hüküm bir zulüm olur. Fakat bu vakta adaletin tecellisine bir vesile olur. Kader-i İlahi başka bir sebepten dolayı cezaya mahkûmiyet istihkak kesp etmiş olan o kimseyi bu defa bir zalim eliyle cezaya çarptırır, felakete düşürür. Bu adalet-i İlahinin bir nevi tecellisidir (Emirdağ Lahikası, 1994).

Nursi, eğitimde bireyin kendini hür hissetmesinin de çok önemli olduğunu belirtmektedir. Çünkü eğitim bireyin; kendine, başkasına ve topluma zarar verecek davranış formlarından arındırılıp, istendik davranış formları oluşturma süreci olarak tanımlanmaktadır.

Terör ve anarşi
gibi olumsuz
toplumsal
hareketler ve
haksızlık, zulüm
gibi bireysel
davranışlar,
hürriyetlerin
çokluğu ile
değil, aksine
yetersizliğinden
ortaya
çıkılmaktadır.
Nursi,
toplumların
sağlıklı bir şekilde
sosyo-ekonomik
kalkınmalarını
sağlayabilmeleri
için tüm sosyal
ve siyasal
mekanizmaların
özgürlük
zemini üzerine
kurulmaları
gerektiğini önerir.

Nursi, imanın hassası olan meşru hürriyeti, bütün zamanların, zeminlerin ve zümrelerin olmazsa olmazı olarak görmekte ve insanların tüm faaliyetlerinde özellikle de eğitim faaliyetlerinde hürriyetin önemini vurgulamaktadır. O, “Muhabbet-i din saikasıyla teşekkül eden cemaatleri tebrik ve onlarla ittihad etmek için hürriyet-i şer’iye muhafaza şartını koymuştur.” (Münazarat, 1998). Bu nedenle, Nursi’nin hürriyet anlayışında “sağcı ve solcu”, “muhafazakâr ve milliyetçi” gibi ifadeler yoktur. O, hayatın her safhasında tüm faaliyetlerde hürriyetçi davranış ve hürriyetçi demokratları desteklemiştir. O’na göre, hürriyetin yaygınlaştırılmasından kimseye zarar gelmez. Terör ve anarşi gibi olumsuz toplumsal hareketler ve haksızlık, zulüm gibi bireysel davranışlar, hürriyetlerin çokluğu ile değil, aksine yetersizliğinden ortaya çıkmaktadır. Nursi, toplumların sağlıklı bir şekilde sosyo-ekonomik kalkınmalarını sağlayabilmeleri için tüm sosyal ve siyasal mekanizmaların özgürlük zemini üzerine kurulmaları gerektiğini önerir. Çünkü toplumları oluşturan bireylerin kalplerinin derinliklerine kadar nüfuz etmek, hissiyatın en ince noktalarını heyecana getirmek, istidatların inkişafına yol açmak, ahlâk-ı âliye tesis ve kötü huyları imha ve izale etmek, cevher-i insaniyetten perdeyi kaldırıp hakikati teşhir etmek hürriyet-i kelam ile mümkündür. (Nursi, İşaratü’l-İ‘caz, 2001, s. 164).

Sonuçlar

Bu çalışmada, toplumsal ve bireysel açıdan insan özgürlüklerini inceleyen bilim insanlarının eserleri incelenerek toplanan veriler çalışmanın amacı kapsamında derlenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır.

İnsanların toplumsal olarak yaşamlarını sürdürebilmesi, gelişmesi ve uygulanmasının sağlanması açısından en çok gereksinim duyulan olguların başında insan özgürlüğü gelmektedir. Öyle ki birey, hem toplum içinde yaşama hem de bireysel hak ve özgürlüklerinin korunması gereksinimindedir. Ancak toplumsal yapı ve bireysel menfaatler çoğu zaman bu gereksinim ve isteklerin gerçekleşmesini imkânsız hale getirmektedir. Hem toplumsal düzenin sağlanması hem de bireysel hak ve özgürlüklerin korunması için ciddi çalışmalara ve düzenlemelere ihtiyaç vardır. Özellikle günümüz dünyasında bireysel hak ve özgürlük ihlallerinin geldiği nokta dikkate alındığında bu ihtiyacın ne kadar zaruri olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Tarihi süreç içerisinde insanların özgürlük kavramına bakışları ve özgürlüğü tanımlama biçimleri ile özgürlüklerini savunma ve tartışma biçimleri farklı olmuştur. Genel olarak kimileri özgürlük kavramını hareket serbestisi olarak algılamakta, kimileri de toplumsal sorumluluk, kimileri de inançta samimiyet olarak değerlendirmişlerdir. Ancak ayrıntıya inildiğinde özgürlüğün, insanların kendi duygu ve düşüncelerini ifade edişinden tutun, istek ve tercihlerinin belirlenmesine kadar, hareket biçimlerinden tutun benimsedikleri yaşam tarzına kadar insan hayatındaki tüm ayrıntıları kapsayan bir olgu olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak özgürlük kavramı için kabul edilen ortak tanım, bireyin başkasına zarar vermemek şartıyla istediğini serbestçe yapmasıdır. Ancak Nursi bu ortak görüşe ilave olarak özgürlük kavramını bireyin kendisine ve başkasına zarar vermemek şartıyla davranışlarında serbest olması olarak tanımlamakla kalmaz, bireyin

kendisini hür hissettiği kadar karşıdakinin de hür olduğu hissini vermesi olarak tanımlamaktadır. Çünkü insanın sahip olduğu bütün özellikler gibi bedeninin de Allah'ın bir emaneti olduğu düşünüldüğünde Nursi'nin bu tanımının ne kadar anlamlı olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Özgürlüğün ne olduğu ya da ne olmadığını tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi konusunda farklı görüşlerin olduğu bilinmektedir. J. Locke gibi doğacı bilim insanları, mutlak özgürlüğün doğa ortamında olduğunu, doğada insanların tam özgür olduğunu belirtmektedir. Toplum içinde bireylerin özgür olmadığını, toplumu oluşturan unsurların aynı zamanda özgürlüklere sınır çizdiğini de belirtmektedir. Toplumda her istediğini yapan insanların aslında özgür değil, yetkin, iktidarlı insanlar oldukları belirtilmekte ve yaptıklarının diğer insanlar için baskı ve tahakküm olduğu vurgulanmaktadır. Hegel ve Max gibi, toplumsal düzeni ekonomik yapıya bağlayan bilim insanları ise aslında mutlak özgürlüğün olmadığını, birey özgürlüklerinin toplumdaki ekonomik unsurlara bağlı olduğunu, bu bağlamda bireyin ekonomik değeri ve iktisadi faaliyetlere katılımının önemli olduğunu belirtir. Dolayısıyla başta ekonomi olmak üzere toplumu meydana getiren unsurların bireyin özgürlük sınırlarını da belirleyen unsurlar olduğu vurgulanmaktadır. Nursi ise hürriyeti, insanlığın varlık nedeni olarak görmüş ve mutlak anlamda hürriyetin Allah'a tam ve şartsız kul olmakla elde edilebileceğini savunmuştur. Çünkü mutlak hürriyet Allah'a mutlak teslim olmakla kazanılabilen bir özelliktir. Nursi, bireyin hayatının her safhasında, her davranışında ve düşüncesinde hür olması gerektiğini tavsiye ederken, aynı zamanda sefahet ve rezaletteki hürriyetin hürriyet olmadığını, belki hayvanlık, şeytanın istibdadı ve nefis-i emmareye esir olmak olduğunu bize hatırlatmaktadır.

Toplumsal yaşam ve özgürlük alanına ilişkin toplanan verilere baktığımızda burada da bilim insanlarının görüşlerinde farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki J. Locke ve benzeri bilim insanları, insanların doğa ortamından toplum yaşamına geçerken toplumsal sözleşmeye tabi olduklarını ve mutlak anlamda özgürlüklerini sınırlandırdıklarını belirtmektedirler. Çünkü toplumsal sözleşme, toplumsal düzenin sağlanması için birey özgürlüklerinin kısıtlanması ve başkasının özgürlüğünün başladığı yerde bitmesi gerektiğini açıklamaktadır. Marksist yaklaşımı benimseyen bilim insanları ise zaten olmadığını düşündükleri mutlak özgürlüğün sınırlarının başta ekonomik yapı olmak üzere diğer toplumsal unsurlar tarafından iyice sınırlandırıldığını savunmaktadırlar. Marksistler bireysel özgürlükleri, tamamen bireyin kendi yaşamını devam ettirmedeki çabasına, ihtiyaçlarını karşılama durumuna ve ekonomiye katkısına göre açıklamaktadırlar. Başta Marksist ve Doğacı olmak üzere özgürlüklerle ilgilenen tüm seküler bilim insanlarının ortak noktası, toplumsal yaşam içinde bireysel özgürlüklerin tam ve mutlak olmadığını belirtmeleridir. Nursi ise bireyin varoluş gayesini ifade eden hürriyetle ilgilenmiştir. Nursi, insan özgürlüğünün sadece siyasal veya toplumsal alanlarla sınırlı olmadığını belirtmektedir. Ona göre özgürlük, içsel ve dışsal olmak üzere iki boyutlu ve daha geniş bir anlam içermektedir. İçsel özgürlük, bireyin kendi duygularından, ihtiraslar ve tutkularından kurtulması ve bağımsız hale gelmesidir. İnsanın nefesine, arzularına,

Nursi ise hürriyeti, insanlığın varlık nedeni olarak görmüş ve mutlak anlamda hürriyetin Allah'a tam ve şartsız kul olmakla elde edilebileceğini savunmuştur. Çünkü mutlak hürriyet Allah'a mutlak teslim olmakla kazanılabilen bir özelliktir.

Bediüzzaman
Said-i Nursi'nin,
özgürlükleri
İslam'ın ruhuna
uygun olarak
tanımlaması
ve sınırlarını
belirlemesi
özgürlük
kavramının tüm
özelliklerinin daha
ayrıntılı bir şekil
ortaya çıkmasını
sağlamıştır.

servetine, makam ve gençliğine bağımlı hale gelmesi onun özgürlük alanının giderek daralması anlamına gelmektedir. Dışsal özgürlük ise bireyin; inancına uygun hareket etmesi, düşündüğünü ifade edebilmesi, ibadetini, istediği yerde yapması, kendini ve neslini eğitmesi, istediği şekilde kazanma ve harcama hakkına sahip olması, kendi kültürel normlarını serbestçe yaşaması, seçme ve seçilebilme hakkına sahip olması, istediği zaman ve istediği mekânda seyahat edebilmesi olarak tanımlanmaktadır. Sonuç olarak toplumsal ve bireysel özgürlüklerin toplumları şekillendiren inanç sistemi içerisinde değerlendirilmesinin daha anlamlı olduğu görülmektedir. Özellikle İslam dininin insanı merkeze alan bir özelliğe sahip olması insan özgürlüğünün daha anlamlı ve önemli olduğunu göstermektedir. İslam mütefekkeri ve düşünürü Bediüzzaman Said-i Nursi'nin, özgürlükleri İslam'ın ruhuna uygun olarak tanımlaması ve sınırlarını belirlemesi özgürlük kavramının tüm özelliklerinin daha ayrıntılı bir şekil ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Abstract

The ways that human beings approached freedom, defined, defended and discussed it have always been different throughout historical development. While some perceive the freedom as acting freely, some others consider it as the social responsibility and some others as sincerity in belief. Said Nursi has a unique place in these discussions. This essay deals with the views mainly of Bediuzzaman Said Nursi and the other scientists who have been interested in freedoms and reaches conclusions based on the data collected.

Key Words

Freedoms, societal life, societal freedom, individual freedom, internal freedom

Kaynakça

- Erdoğan, M. (1996). Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Ertuğrul, H. (1996). Eğitimde Bediüzzaman Modeli. Yeni Asya Yayınları
- Locke, John (1969). "Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme'den Seçme Parçalar", Çev: M. Tunçay, Batıda Siyasi Düşünceler Tarihi, Seçilmiş Yazılar II, Yeni Çağ, Der: Mete Tunçay, AÜSBF Yayınları, Ankara.
- Lukes, Steven (1995). Bireycilik (Ankara: Ark Yayınları) (Çev.: İsmail Serin).
- Machiavelli, N. (1994). Prens, Çev: Nazım Gönenc, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Manning, R. C. (1997). Liberal and Communitarian Defenses of Workplace Privacy," Journal of Business Ethics, 16: 817-823.
- Mill, J. S. (2000). Özgürlük Üstüne (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev.: Alime Ertan).
- Hobbes, T. (1993). Leviathan, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Berlin, I. (1969). Four Essays on Liberty, Oxford, Oxford University Press, 1969.
- Hayek, F. (1960). The Constitution of Liberty, Londra, Routledge, 1. ve 5. bölümler arası.
- Mill, J. S. (1971). On Liberty, Londra, Penguin, 1971.

- Nursi, B. S. (2001). Risale-i Nur Külliyyatı, Mektubat. Yeni Asya Neş.
- Nursi, B. S. (2001). Risale-i Nur Külliyyatı, Muhakemat ve İman Küfür Muvazeneleri. Yeni Asya Neş.
- Nursi, B. S. (1999). Risale-i Nur Külliyyatı, Münazarat. Yeni Asya Neşriyat.
- Nursi, B. S. (2001). Risale-i Nur Külliyyatı, Divan-ı Harb-i Örfi. Yeni Asya Neşriyat.
- Nursi, B. S. (2001). Risale-i Nur Külliyyatı, Mesnevi-i Nuriye, İşaratül İcaz. Yeni Asya Neşriyat.
- Nursi, B. S. (1990). Risale-i Nur Külliyyatı, Tarihçeyi Hayat. Yeni Asya Neş.
- Nursi, B. S. (2001). Risale-i Nur Külliyyatı, Asar-ı Bediyye. Yeni Asya Neş.
- Nursi, B. S. (1992). Risale-i Nur Külliyyatı, Asa-yı Musa. Sözler Yayınevi.
- Nursi, B. S. (2001). Risale-i Nur Külliyyatı, Lemalar, Yeni Asya Neş.
- Nursi, B. S. (2001). Risale-i Nur Külliyyatı, Sözler; 23. Söz. Yeni Asya Neş.
- Nursi, B. S. (1994). Risale-i Nur Külliyyatı, Emirdağ Lahikası. Yeni Asya Neş.
- Nozick, R. (2000). Anarşi, Devlet ve Ütopya, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
(Çev.: Alişan Oktay)
- Şahiner, N. (1974). Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi. Yeni Asya Yayınları.
- Bayhan, V. (2002). Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm. C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt : 26 No: 1 1-13.

